

Degtyarev S.I.

***The social composition of pedagogical officials
in the Ukrainian lands in the first half of the XIX century.***

The article is devoted to specific component of the bureaucracy of Russian Empire – the pedagogical officials. Pedagogical bureaucracy of the Russian Empire in the nineteenth century were professional group, which was varied in origin, age and education. These officials ensure the functioning of the education system through training, educating young people and performing administrative functions. Their professional activity almost did not contain bureaucratic functions. But this category of officials should be regarded as integral part of the bureaucracy of the Russian Empire.

Magisterium emerged as a special part of society. It is professionally engaged in the training of young people. For his efforts pedagogues receive payment. The spectrum of posts that they occupied was very extensive: from members of the Academy of Sciences to the laboratory assistants, from professors to home educators.

We study the problem of social origin of this category of employees in the Ukrainian lands the first half of the XIX century. Identify regional characteristics of manning officials of educational institutions in the right-bank, left-bank and southern Ukrainian provinces (hubernies). Attempt is made to define the ratio of different social groups in the teaching service. In particular, the article pays special attention to the issue of “ennobling” state service and to what extent it was relevant during the study period.

Keywords: *officialdom, bureaucracy, social stratum, teacher, pedagogical.*

УДК 321/323”18”(470+571)

О.Т. ШЕВЧЕНКО

**РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ ХІХ СТ.,
ЯК ЕВОЛЮЦІЙНОГО ТИПУ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ**

У статті досліджено еволюцію ідей класиків російського анархізму ХІХ ст., основні питання критики державності та влади, визначення та характеристика соціального ідеалу, які мають науковий історичний інтерес у сучасних дослідників.

Ключові слова: *анархізм, політична свідомість, атеїзм, рівність, прогрес, суспільство.*

На зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з політичними змінами в нашій країні в гуманітарному науковому співтоваристві стали актуальними, багато теоретичних положень анархізму. Останні два десятиліття в Україні проводиться активне перетворення суспільства, що дало неоднозначні результати, тому інтерес до радикальної політичної думки не слабшає.

Особливий інтерес для істориків – представляють соціально-політичні ідеї анархізму. З цією течією і в ХІХ ст., і тепер пов'язано безліч забобонів. Анархізм включає безліч напрямів, що стає перепорою для аналізу його суті і ідеалів. В історіографії минулих років, і в сучасній науково-історичній літературі відношення до світової і вітчизняної анархістської думки є гостро дискусійним. Історично склалася традиція негативного відношення до цього напрямку як уособлення руйнуючого хаосу і «аморальності».

Сучасні дослідники анархізму намагаються очистити цю ідеологію від подібних однозначних і прямолінійних оцінок. Проте такий загадковий анархізм залишив ще багато не розкритих питань для дослідження.

Російські і зарубіжні анархісти ХІХ ст., дали світовій історичній та політичній науці величезний матеріал для вирішення питання про походження, суть і перспективи держави. Вони ґрунтовно охарактеризували багато моральних, соціокультурних, політичних проблем, причини і чинники свободи і несвободи, виділивши критичні і позитивні точки зору на суспільство. Тому аналіз багатьох аспектів анархістської теорії і її політичного змісту, безумовно, як і раніше потрібний і представляє науковий історичний інтерес.

За багато десятиліть досліджень анархізму була виконана велетенська робота, проте цього виявилось недостатньо. Сьогодні безперервно зростаючий потік наукових відкриттів і розробок примушує постійно переглядати дослідницькі концепції і позиції. В Україні в 90-і рр. минулого століття актуальність анархізму стала здебільшого реакцією на кардинальні зміни радянського суспільства. І тоді природним чином в роботах і статтях переважали простий опис і констатація поглядів мислителів (вже це одно представлялося цінним), хоча збільшувалося і число серйозних аналітичних робіт.

Актуальність проблеми диктується не лише помітною роллю анархізму як специфічного політичного руху і типу історично-політичної свідомості у минулому, не лише

функціонуванням десятків і сотень анархістських груп, маси видань у багатьох розвинених країнах світу (у тому числі, послідовників М. Бакуніна, П. Кропоткіна) упродовж усього ХХ ст., сплески активності яких були синхронні з активізацією революційних рухів в тих або інших країнах. Актуалізація теми пов'язана також з відродженням у кінці 1980-х рр. в колишньому СРСР анархізму як елементу системи політичного плюралізму, що формується, як край радикального крила демократичного руху. Для аналізу основи системи ідей сучасного анархізму і прогнозування можливих напрямів і форм його еволюції цінний матеріал може дати дослідження анархізму ХІХ ст.

Актуальність теми визначається також і тією злободенністю проблем, що традиційно складали об'єкт осмислення і розробки теорії анархізму і по яких з ним нерідко велися гострі дискусії (історія і проблеми – федералізму, самоврядування, автономії, свободи особи, відчуження від влади і власності, критика бюрократизму, політичного і неполітичного управління, прогнозування перспектив майбутнього політичного розвитку, проблема глобальних форм державних утворень в масштабах Європи і планети і так далі).

Науковий інтерес представляє і анархічна критика державності у зв'язку з осмисленням історичного досвіду ХХ ст. з його нелюдними світовими війнами, тоталітарними державами і масовими репресіями, негативними рисами державної влади, що виходить з-під контролю суспільства. Така влада стає небезпечною для самого існування суспільства, враховуючи сучасний рівень технічного розвитку і руйнівні можливості зброї масового ураження. Актуальність дослідження визнається сучасною ідеологічною ситуацією, для якої характерна боротьба різних сил за історичну духовну спадщину ХІХ ст., за нову концепцію історії, що відповідає їх баченню майбутнього.

Анархізм, як і усі громадські явища, виникає і еволюціонує в ході історичного розвитку. Під час еволюції громадської і правової реальності цивілізації, ускладнення громадського життя, підвищення рівня її організованості, еволюціонували і типи (полюси) політичної свідомості – етатизм і анархізм. Зокрема, мінялися структура, зміст і форми анархізму, його питома вага і значення в різні періоди в суспільній свідомості.

Бездержавність кардинально відрізняє анархістський ідеал від інших соціальних моделей. Досконале суспільство, на думку М.О. Бакуніна і П.О. Кропоткіна, – це суспільство позбавлене будь якої влади, що ґрунтується на початках самоврядування, самоорганізації і вільному об'єднанні. Соціальний ідеал у вченнях класиків анархізму включав такі елементи як економічний, технологічний, правовий, моральний, кожен з яких мав свій зміст і особливості. [1, с. 67]

Розкриваючи суть історії соціального ідеалу, представленого у вченнях російських анархістів, можна зробити висновок про те, що соціальний ідеал для них – це певний стан суспільства, а не безперервне громадянське вдосконалення. Звідси етичний консерватизм і етична утопія суспільної досконалості. Особливо яскраво це проявляється в працях П. Кропоткіна. [2, с. 37]

Звертаючись до морального ідеалу, анархісти на перший план, не рахуючи свободу, пропонували такі категорії, як солідарність, взаємну допомогу і рівність. В ході аналізу праць російських анархістів, з'ясовано, що для Бакуніна основною моральною категорією була солідарність, тоді як для Кропоткіна фундаментом розвитку соціальних стосунків була взаємна допомога. Мислителі зазначали – суспільство може самоорганізовуватися на основі природної моральності, закладеної в кожній людині. [3, с. 71]

Уся анархістська концепція будується на пріоритеті свободи який вони шукали в минулому (історії). Анархістам часто докоряють абсолютізацію свободи. Проте, хотілось би зазначити що в результаті вивчення цього питання, можна зробити висновок, що ідеологи російського класичного анархізму заперечували абсолютну свободу особи. На їх думку, вона не сумісна з ідеєю рівності і справедливості. [4, с. 127, 129]

Що, стосується питання влади, яке вони вважають одним з найголовніших в анархізмі, приходять до висновку, що влада – це вплив одного суб'єкта громадських стосунків на іншого, з метою його підпорядкування для досягнення якихось певних

інтересів. При цьому анархісти зазначали, що всяка влада спирається на силу, від міри застосування якої вони і давали визначення тому або іншому типу або формі влади.

В історії вони бачать різні форми влади, і виділяли передусім їх істотні риси і лише потім вказували на деякі виключення. Так, соціальна влада, на думку російських анархістів, спирається на силу волі особи, колективу, суспільства, тому вона розглядалася ними як здатність робити вплив на окремо взятую особу і групу людей за допомогою переконання. Політична влада спирається на економічну силу певних соціальних верств суспільства, тому вона розглядалася анархістами як можливість, яка дана не кожному, а тільки «обраним», як привілейоване право «небагатьох», що мають автономні ресурси влади (власність, капітал), що і дозволяє їм робити не лише вплив, але і дію на поведінку і діяльність інших верств суспільства за допомогою ухвалення вольового владного рішення. Державна влада у них виступає як влада, що спочатку ґрунтується на озброєній силі, вихідна з політичної бюрократії, яка має монополне право на управління усім суспільством за допомогою наявних в її розпорядженні автономних ресурсів влади, спеціально створеного апарату примусу і засобів політичної і репресивної дії. [5, с. 98, 99]

Тому відношення анархістів до влади не могло бути однозначним. Вони в принципі були проти тих відносин, стрижнем яких є підпорядкування, тобто готові були відмовитися від будь якої влади взагалі, якщо суспільство прихильно буде ставитися до цієї відмови. Але, все ж анархісти, вимушені були визнати деяку присутність влади в історії і в сучасності ... Спочатку вони визнали владу соціальну, а потім і владу політичну, обумовлюючи її наявність різними умовами і новим змістом. І лише монополна, державна влада, як влада, що припускає не лише підпорядкування і носить системний характер, не визнавалася теоретиками російського анархізму і розглядалася як головне зло суспільства. [6, с. 159]

Звідси і їх негативне відношення до держави, як монопольного центру політичної влади. Але, говорячи про державну владу, анархісти виділяли дві її складові частини: влада політичну і владу громадську. За такою ж схемою вони розділяли і саму державу, на два типи політичних інститутів влади (витоки яких вони шукали в історії людства): правові (соціальні і соціально-політичні) і адміністративні (чисто політичні). Перші у них вважалися цілком допустимими, як інститути влади, що виробляють загальноприйняті владні рішення, які виходять з інтересів усього суспільства ... Другі ж ними асоціювалися з урядом, який здійснює політичне управління суспільством без урахування його інтересів і згоди, фактично нав'язуючи свої рішення силою і таким чином, на їх думку, пригнічуючи свободу і ініціативу мас. [7, с. 69]

Анархісти передбачали створення абсолютно нової моделі політичного устрою, де по-перше разом з системою управління паралельно функціонувала б система правового контролю, яка в цілому була б формою федеративної держави (М. Бакунін), а по-друге пропорційно з системою самоврядування діяла б система громадського контролю, що отримало б реалізацію у формі громадянського суспільства (П. Кропоткін).

Мета анархістів полягала не лише у тому, щоб змінити політичні стосунки, вона була набагато ширша і припускала глибші і кардинальніші зміни у взаємовідносинах, що складаються між людьми в різних сферах суспільства. Найбільш важливим вони вважали перехід від силових, примусових заходів рішення суспільних проблем до договірних, шляхом прийняття компромісних угод, пошуку консенсусу. Вони вважали, що для цього потрібно панування влади замінити пануванням права, тобто поміняти їх місцями, підпорядкувавши владу праву, пов'язати з волею народу і зробити захисником його інтересів. [8, с. 98-105]

Кінцевим результатом таких реформ повинна була стати зміна суті політичної влади, руйнування повної монополії на неї шляхом відособлення від влади управління, а управління від власності, що перетворило б її у владу соціально-політичну.

Ряд ідей родоначальників російського анархізму, що стосуються політичної влади і держави, мають, на наш погляд, не лише історичний та історіософський сенс, але і політико-прикладний характер, орієнтовані на їх застосування в російському суспільстві. Ними були

не просто запозичені ідеї і досягнення західної демократії, а зроблена спроба їх критичного аналізу і переробки з метою їх пристосування до умов Російської імперії.

Тому з повним правом можна сказати про те, що політична теорія російського анархізму є синтезованою моделлю політичної організації суспільства, в якій ідеї свободи, демократії, самоврядування, автономності тісно пов'язані з ідеями колективізму, спільності і стійкості політичного об'єднання.

З вище зазначеного випливає висновок – ідеї російських анархістів XIX ст., залишаються актуальними і в наш час, коли наша країна відчуває потребу в нових неординарних теоріях, доктринах, концепціях, підходах, які могли б бути використані для зміцнення і вдосконалення української державності. Є усі підстави стверджувати, що теорії анархізму повинні після тривалого періоду забуття зайняти гідне місце в історії української громадської думки і історичній науці в цілому, як вчення з благородною метою, – звільнення українського суспільства від її головної «хвороби» – деспотичної влади політичної бюрократії і просування шляхом справжньої демократії і самоврядування.

1. *Графский В.Г.* Политические и правовые взгляды русских народников (истоки и эволюция) / В.Г. Графский. – М.: Наука, 1993. – 427 с.
2. *Кропоткин П.А.* Анархия, ее философия, ее идеал : сочинения / П.А. Кропоткин. – М.: ЭКСМО - Пресс, 1999. – 215 с.
3. *Графский В.Г.* Политические и правовые взгляды русских народников (истоки и эволюция) / В.Г. Графский. – М.: Наука, 1993. – 427 с.
4. Анархисты: Документы и материалы: в 2 т. Т. 1. 1883 1916 / Под ред. В.А. Волкова. – М.: РОССПЭН, 1998. – 702 с.
5. *Артемов В.М.* Нравственное измерение свободы через образование (опыт реконструкции русского классического анархизма) / В.М. Артемов. – М.: МГОПУ, 1998. – 160 с.
6. Анархия и власть / Под ред. К.М. Андерсона. – М.: Наука, 1992. – 175 с.
7. *Пронякин Д.И.* Основные доктрины классического анархизма / Д.И. Пронякин. – С.-Пб.: Изд-во С.-Пб ун-та, 1995. – 80 с.
8. *Лебедева Т.П.* К проблеме анализа некоторых идей теоретиков анархизма / Т.П. Лебедева // Социально-политические науки. 1990. - № 8. – С. 98- 105.

References

1. *Grafskiy, V.G.* Politicheskie i pravovye vzgliady russkikh narodnikov (istoki i evoliutsiia) / V.G. Grafskiy. – М.: Nauka, 1993. – 427 s.
2. *Kropotkin, P.A.* Anarhiia, yee filosofii, yee ideal: sochineniia / P.A. Kropotkin. – М.: EKSMO - Press, 1999. - 215 s.
3. *Grafskiy, V.G.* Politicheskie i pravovye vzgliady russkikh narodnikov (istoki i evoliutsiia) / V.G. Grafskiy. – М.: Nauka, 1993. – 427 s.
4. Anarhisty: Dokumenty i materialy: v 2 t. T. 1. 1883 1916 / Pod red. V.A. Volkova. – М.: ROSSPEN, 1998. – 702 s.
5. *Artemov, V.M.* Nravstvennoe izmerenie svobody cherez obrazovanie (opyt rekonstruktsyi russkogo klassicheskogo anarhizma) / V.M. Artemov. – М.: МГОПУ, 1998. – 160 s.
6. Anarhiia i vlast / Pod red. K.M. Andersona. – М.: Nauka, 1992. – 175 s.
7. *Proniakin, D.I.* Osnovnye doktriny klassicheskogo anarhizma / D.I. Proniakin. – S.-Pb.: Izd-vo S.-Pb un-ta, 1995. – 80 s.
8. *Lebedeva, T.P.* K probleme analiza nekotorykh idey teoretikov anarhizma / T.P. Lebedeva // Socialno-politicheskie nauki. 1990. - № 8. – S. 98-105.

Шевченко О.Т.

Понимание истории русского анархизма XIX в., как эволюционного типа политического сознания.

В статье исследована эволюция идей классиков русского анархизма XIX в., основные вопросы критики государственности и власти, определения и характеристика социального идеала, которые имеют научный исторический интерес у современных исследователей.

Ключевые слова: анархизм, политическое сознание, равенство, прогресс, общество.

Shevchenko O.T.

History interpretation of the Russian anarchism in XIX century as an evolutionary type of political consciousness.

The evolution of ideas of classics of Russian anarchism of XIX century, basic questions of criticism of the state system and power, determinations and description of social ideal, is investigational in the article, that have scientific historical interest for modern researchers.

Keywords: *anarchism, political consciousness, equality, progress, society.*

УДК 94:63(470+571)

Н.Й. РОМАНЮК

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
В ГУБЕРНІЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (90-ті
рр. ХІХ ст. – 1917 р.)**

За матеріалами губерній Південно-Західного краю проаналізовані особливості розвитку аграрного підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Реформи 1861 і 1906-1912 рр. сприяли поширенню аграрного підприємництва, що стимулювало ринкову орієнтацію поміщицьких і селянських господарств, їх технічне оснащення, використання нових технологій, спеціалізацію виробництва, зміну структури посівів в залежності від потреб ринку і на цій основі підвищення врожайності сільсько-господарських культур. Завдяки підприємництву в умовах модернізації та подальшого реформування економіки аграрний сектор України в складі Російської імперії зайняв одне з найвагоміших і прибуткових для держави місць, яка в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала однією з найбільших виробників та експортерів сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: *Російська імперія, реформа 1861, реформи 1906-1912 рр., губернії Південно-Західного краю, поміщики, капіталісти.*

Злам ХІХ – ХХ століть за своїм змістом дуже схожий на сучасний період, що відтворює минуле на більш якісному суспільному і технологічному рівні, але повторює базові напрями розвитку. Це стосується і такої важливої сфери, як формування «середнього прошарку» – підприємницької верстви – основи добробуту суспільства. Саме завдяки підприємництву в умовах модернізації та подальшого реформування економіки аграрний сектор України в складі Російської імперії зайняв одне з найвагоміших і прибуткових для держави місць, яка в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала однією з найбільших виробників та експортерів сільськогосподарської продукції. Цим насамперед і обумовлюється актуальність обраної теми дослідження.